

PAPER DETAILS

TITLE: Türkiye'de 1960-1980 Dönemi Emek Tarihine İlişkin Kaynaklar

AUTHORS: Can SAFAK

PAGES: 159-184

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2576598>

Türkiye’de 1960-1980 Dönemi Emek Tarihine İlişkin Kaynaklar¹

Can ŞAFAK*

Özet: Bu çalışma, Devrimci İşçi Sendikaları Konferansı (DİSK), Tarih Vakfı ve Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) işbirliğiyle 16-17 Kasım 2013 tarihinde gerçekleşen *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Bağlamında Emek Hareketi Tarihinin Kaynakları* konferansında sunulan tebliğdir. 1960-1980 Türkiye’si emek tarihinin kaynaklarını, hem genel olarak hem de bu döneme ilişkin olarak farklı dönemlerde yapılan üç araştırmayı/yayını esas alarak, tartışmayı ve kimi bulguları paylaşmayı amaçlamaktadır. Bu araştırmalardan biri Haydarpaşa Sendikası ve genel olarak demiryolcuların ve sendikalarının ilk yıllarına ilişkindir ve 1960-1964 yıllarını da kapsamaktadır. Diğer ikisi, Karadeniz Ereğlisi’indeki işçi ve sendika hareketlerini, siyasi hareketleri ve süreçleri 60’ların başından 1980 12 Eylül darbesine kadar izlemektedir. Bu dönem boyunca hem 1962-1965 dönemi Yapı-İş hem de 1964-1980 Erdemir’deki Maden-İş ve Devrimci Maden-İş süreçleri üzerinde iki ayrı çalışmayı içermektedir. Ulusal ve yerel kütüphanelerde, sendikalarda, özel arşivlerde ve edebiyat, anılar, objeler ve nihayet sözlü tarih gibi alternatif kaynaklar üzerinde 4 yılı aşan bir süreyi kapsayan araştırma, belgeleme çalışmaları sırasındaki yaşanmışlıklar, genel gözlemlerle birleştirmeye çalışılmıştır. Türkiye’de kütüphanelerin/arşivlerin durumu, devletin yaklaşımı, sendikaların kendi tarihlerine verdikleri değer konularında varılan genel tespitler paylaşılmaktadır.

Summary: This article is the proceeding of the presentation delivered at the conference on *Labor History in the Context of Ottoman Empire and Turkey*, jointly organized by Confederation of Progressive Trade Unions of Turkey (DİSK) and Turkish Social History Research Foundation (TUSTAV) and held on November 16 - 17, 2013. Its

¹ Bu makale, Devrimci İşçi Sendikaları Konferansı (DİSK), Tarih Vakfı ve Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) işbirliğiyle 16-17 Kasım 2013 tarihinde gerçekleşen "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Bağlamında Emek Hareketi Tarihinin Kaynakları" konferansında sunulan tebliğdir. Tebliğin, konferansın düzenleyicileri tarafından verilen orijinal başlığı "Emek Tarihi Kaynakları ve 1960-1980 Türkiye’si" iken hakem önerisine uyularak değiştirilmiştir.

* Kristal-İş Sendikası TİS uzmanı

objective is to discuss and disseminate findings from various sources on Turkish Labor history for the period 1960-80, both generally and in connection with three specific research publications on that period. One of these studies is concerned with railroad workers and their early unionization activity in its early years, including the period 1960-64, and Haydarpasa Labor Union more specifically. The other two focus on workers movement and its political ramifications at Karadeniz Ereğlisi from the early 1960s to the 12 September Military Coup in 1980. They comprise, respectively, a study on Yapı-İş during 1962-65, and one on Maden-İş and Revolutionary Maden-İş at Erdemir from 1964 to 1980.

More broadly, the article draws from author’s experiences associated with his four-year-long study, involving research and documentation in national and local libraries, labor unions, private archives, literary works, memoirs, oral histories and other sources; and, includes his general observations on the state of Turkish libraries/archives, related government policies, and the degree of importance labor unions attach to studying their own history.

1960-1980 yılları Türkiye’de solun, işçi ve sendika hareketinin en hareketli olduğu yıllardır. Bu dönem, 12 Mart’la kesilen ve kimi noktalarda birbirinden önemli farklılıklar gösteren iki alt döneme de ayrılabilir. 60’lar ve 70’ler... Ama 1960-1980 yılları bir yandan da çok esaslı noktalarda bir süreklilik, bütünlük gösterir. 70’lerin ikinci yarısında ortaya çıkan çok renkli ve plüralist sendika ve toplu pazarlık modeli kaynağını 1946 ve 1947 sendikacılığının geleneğinde ve 1961 Anayasası’nın ardından yürürlüğe giren 274 ve 275 sayılı ve 1963 tarihli sendika yasalarında bulmaktadır. 1961 Anayasası’nın yürürlüğe girmesiyle Türkiye, uzun süren bir grev yasağı döneminden çıkar. 1960-1980 döneminde sendika hareketi bu model üzerinde –aynı yasal zeminde- şekillenir.

1961 yılının son günü örgütlenen Tarihî Sarayhan Mitingi ile birlikte işçi sınıfı, yeni bir dönemin eşığıne gelir. 60’ların hemen başlarında ortaya çıkan bu hareketlilik, yükseliş ivme kazanarak sürer. 12 Mart’la kesilen bu yükseliş 1974 sonrasında ise çarpıcıdır. Sendika hareketi genişler, politikleşir. DİSK ve Türk-İş, federasyonlar, işkolu sendikaları, yüzlerce yerel sendika ya da işyeri sendikası solun bütün renkleri için bir mücadele alanına dönüşür ve bu yükseliş, esasen DİSK’in yükselişi olarak anlaşılmaktadır ki, bu algı hatalı da değildir. DİSK, 1967 Şubat’ındaki kuruluşundan öncesini de kapsayan bir yenilenme, demokratikleşme, sola açılma sürecidir. DİSK’in kuruluşuna yol açan Türk-İş içindeki çatışmalar, mücadeleciler, tabana dayanan, “devrimci” bir sendika çizgisini 70’lerin ortalarından başlayarak, “sınıf ve kitle sendikacılığı” olarak nitelenen/tanımlanan bir ilkeler bütününe ulaştıracaktır. 70’ler, sendika hareketinin sosyalist sola açıldığı, solun ise

parçalandığı yıllardır ve bu parçalanmışlık, 70’lerin son yıllarında sendika hareketinde giderek ağırlaşan biçimde kendisini hissettirmeye başlar.

1960 ve 1980 askeri darbeleri arasındaki yıllar boyunca, hayatın her alanını başka hiçbir dönemle karşılaştırılamayacak ölçüde dolduran örgütlülük, siyasi partiler, gruplar ya da oluşumlar, sendikalar, sendika birlikleri, demokratik kitle örgütleri geride zengin bir deneyim ve önemli miktarda/hacimde yazılı malzeme bırakmışlardır.

İşte bu birikim, 1960-1980 dönemi emek tarihinin birincil kaynaklarıdır. Türkiye’de işçi sınıfının, sendikaların ve genel olarak da solun tarihi alanında çalışan araştırmacıları sayısız güçlükler, yetersizlikler/eksiklikler ve zaman zaman imkânsızlıklar bekliyor. Emek tarihinin 1960-1980 dönemine ilişkin maddi malzeme -ki fotoğraflar, filmler, objeler yanında bunun asıl bölümünü yazılı kayıtlar oluşturmaktadır- ciddi ölçüde bozulmuş durumdadır ya da kayıptır. Var olanlarsa dağınıktır. Gene de birincil kaynaklar açısından hatırı sayılır bir birikim bugüne taşınabilmiştir. Bu kaynaklara ya da bu birikime bugün nasıl, hangi kanallarla ulaşabilmekteyiz ve bunlar ne ölçüde korunabilmiştir? Bu çalışmanın/tebliğin kilit sorusu budur. Bu soruya bir cevap arayışı olan bu çalışma öncelikle, döneme ilişkin var olan birinci el yazılı kaynakların –genel olarak da bu alandaki maddi malzemenin- adresini kabaca da olsa göstermeyi amaçlıyor. Öte yandan 1960-1980 döneminin emek tarihi açısından geç bir dönem olması, tarihçiye çok önemli bir alternatif kaynak sunmaktadır: İnsan! İşçi ve sendika hareketinin bu yılları hala hafızalardadır ve bu dönemin pek çok aktörü, tanığı henüz hayattadır. Bu çalışmanın bir diğer önemli meselesi, alternatif bir tarih yazımı metodu olan “sözlü tarih” çalışmasının tamamlayıcı ve değiştirici gücünü spesifik ama somut örneklerle tartışmaktır.

1960-1980 Döneminde Emek Tarihinin Yazılı Kaynakları

Tarihin konusu, geçmişe dair bilgilerin/olayların ortaya çıkarılması, toplanması ve günümüze aktarılmasıdır ve tarihçi bunu, geçmişe dair olayların vuku bulduğu dönemin konjonktürünü dikkate alarak, neden ve sonuç ilişkisi dâhilinde, yer ve zaman göstererek, belgeler ışığında ve nesnel bir yaklaşımla yapar.

Yazılı kaynaklar, tarihçinin asıl kaynaklarını oluşturur. Emek tarihi açısından bu kaynaklar; yazılı ve görsel medya özellikle günlük gazeteler, dergiler; arşiv belgeleri diyebileceğimiz yazışmalar, duyurular, fotoğraf, afiş, pankart, haritalar, planlar, kaset, CD, DVD gibi yazılı ve görsel malzeme; telif yapıtlar ile anı, biyografi/otobiyografi gibi tanıklıklar; roman, şiir gibi edebiyat alanında ortaya konmuş yapıtlardır.

Birincil Ve İkincil Kaynaklar

Medya özellikle de yazılı basın/günlük gazeteler, haberleri ve zaman zaman çok

önemli gelişmeler için de haber/yorum yazılarıyla tarihe not düşen ve araştırmacı/tarihçi için vazgeçilmez önemde “birinci kaynaklar” arasındadır.

Türkiye’de, ülke düzeyinde dağıtılan günlük gazeteler 1960-1980 dönemi emek tarihi araştırmalarında bugüne taşınmış, korunmuş vazgeçilmez kaynaklardır. Başta Ankara’daki Milli Kütüphane olmak üzere büyük kentlerdeki çeşitli kütüphane ya da kitaplıklardan bu kaynaklara ulaşılabilir. *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinin bütün sayılarını internet üzerinden görebilmek/inceledebilmek de mümkün. Bunların yanında *Resmî Gazete* grev ertelemeleri, toplulukla iş ihtilafları, sendikaların önemli örgütlenme alanları olan kamu işletmelerinin ana tüzükleri, yönetmelikleri ve emek-sermaye ilişkilerini düzenleyen yasal dokümanın incelenebilmesi için asıl kaynaktır ve *Resmî Gazete* de internet ortamında kullanıcıya açılmıştır. Buna karşılık yerel gazetelerin eski sayılarına ulaşabilmek konusunda aynı derecede şanslı değiliz.

Öte yandan süreli sol yayınlar açısından 1960-1980 dönemi emek tarihçisine çok zengin bir malzeme sunar. 60’ların ilk yıllarıyla birlikte Türkiye, gerek örgütlenme ve gerekse yayın alanında yeni bir döneme girer. Sosyalist sol, entelektüel alanda giderek artan ve belirgin bir üstünlük kurar. 1961’de Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve 1967’de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kurulur. 1961’de *Yön*, 1964’te *Sosyal Adalet* ve 1967 yılının başında *Ant* dergileri yayın hayatına girer. 1954’te yayın hayatına girmiş olan *Akis* 1967’ye kadar yayını sürdürür, 1958-1968 yılları arasında *Kim* dergisi önemli siyasi yayınlardan biri olur. Milli Demokratik Devrim (MDD) çizgisi 17 Kasım 1967’de *Türk Solu*’nu yayınlar. 1968 sonrasında öğrenci gençlik içinde siyasi bölünmelerle birlikte pek çok yayın ortaya çıkar. Ve 70’ler... Türkiye 12 Mart’la başlayan sessizliğin ardından 1973 genel seçimleri ve 1974 genel affıyla birlikte yeni bir döneme girer. Sol toparlanmaya, yeniden şekillenmeye başlamış, geçmişin, 60’ların tarihsel birikiminden bir siyasi çeşitlilik/bölünmüşlük ortaya çıkmıştır. Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) ve Dev-Genç çizgisinden gelen öğrenci gençlik, 1970’lerin başlarında yeni arayışlara yönelir. Önce Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C) örgütlenir. Sonra, çoğu bu yapılardan gelen pek çok siyasi çizgi/hareket doğar. Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) hareketi içinden gelen Kürt solu, kendi içinde de bölünür. “70’ler, Türkiye’de sosyalist solun işçi sınıfı içinde en yaygın ve en derin bağlar kurduğu, işçi ve sendika hareketi üzerinde en etkili olduğu dönem olacaktır.”² 1974’te Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP), 1975’te Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulur. TKP, 1973 Atılımıyla özellikle 1975 sonrasında işçi ve sendika hareketi içinde çok etkilidir.³

² Bkz, Şafak, Can, “12 Marttan 12 Eylül’e Türkiye’de sendikalar” Toplum ve Bilim, 2013, Dört Aylık Dergi, Birikim Yayınları, Sayı 127.

³ Kerem Ünüvar, 1960-1980 döneminin Türkiye solunun “rüştünü ispat ettiği” dönem olduğu kanısındadır. “Siyasi, tarihsel ve entelektüel nedenlerle bu dönemin tarihi bir anlamda sol gelenekler tarafından yazılmak durumunda kalmıştır.” Ünüvar bahtsız bir

Sosyalist sol içinde ortaya çıkan çeşitlilik yayın alanına da doğrudan yansır: *Kitle Ocak* 1974, *Ürün Temmuz* 1974, *Aydınlık Kasım* 1974, *Militan Ocak* 1975, *Birikim Mart* 1975, *Halkın Sesi Nisan* 1975, *Yürüyüş Nisan* 1975, *Özgürlük Yolu Haziran* 1975, *İlerici Yurtsever Gençlik Kasım* 1975, *Devrimci Gençlik Kasım* 1975, *Çark Başak Şubat* 1976, *Halkın Kurtuluşu Şubat* 1976, *Kurtuluş Sosyalist Dergi Mayıs* 1976, *Halkın Yolu Aralık* 1976, *Devrimci Yol Mayıs* 1977, *Genç Öncü Haziran* 1978, *Faşizme Karşı Genç Öncüler Mart* 1979... Sosyalist süreli yayınlar 60'lara oranla çok daha etkili olarak işçinin, sendikanın dünyasına girmeye başlar. Bu yayınlar bugün emek tarihçisi için çok temel bir başvuru kaynağı durumundadır. Ocak 1974'ten itibaren yayınlanan *Atılım*, özellikle ilk yıllarında sınırlı sayıda parti üyesine dağıtılır, kitleye ulaşmaz ancak işçi ve sendika hareketine ilişkin parti politikasının tespiti bakımından günümüze ulaşan önemli kaynaklardan biridir. Bu kaynaklardan önemli bir bölümünün TÜSTAV tarafından internet ortamına taşınmış olması, emek tarihi ve siyasi tarih araştırmaları için büyük kolaylık sağlamaktadır.

Ve belgeleme çalışmaları... Bunlar tarih yazımı için belgeleri, kayıtları bir arada, derli toplu, sistematik ve çoğu kez de kronolojik biçimde tarihçiye sunan değerli kaynaklardır. Bu kaynaklar, zaman zaman orijinaleri kaybolmuş belgelere ulaşabilmenin tek yolu da olabilmektedir. Sendika hareketi tarihine ilişkin önemli bir belgeleme çalışması Yıldırım Koç'un hazırladığı *Belgelerle Türk-İş Tarihi*⁴ kitabıdır. Toplam 5 ciltten oluşan kitap Türk-İş tarihi içindeki ilişkin çalışma raporlarını, başkanlar kurulu raporlarını ve önemli belgeleri kronolojik olarak bir araya getirmektedir. Koç'un bu yayını Türk-İş tarihini çalışan tarihçinin başvurması gereken kaynaklar arasındadır.

1960-1980 dönemi emek tarihi çalışmalarının belgeleme yayınları açısından tarihçiye/araştırmacıya çok zengin bir içerik sunduğu söylenemez. Bununla birlikte bu tür çalışmalar zaman zaman yayınlanmıştır. Burada, solun siyasi tarihine ve bunun bir parçası olarak da emek tarihine ilişkin belgeleme çabaları içinde çok yeni iki örneğe, 2013 yılında yayınlanan iki önemli kitaba değinmek istiyorum.

Bunlardan biri Yılmaz Aysan'ın *Afişe Çıkmak 1963-1980: Solun Görsel Serüveni* kitabıdır.⁵ Grafik tasarımcı Yılmaz Aysan, kendisinin de tanıklık ettiği Türkiye

dönem olarak nitelediği 1960-1980 döneminin ağırlıklı olarak sol siyasetin faaliyetleriyle sınırlanan bir tarih yazımına sıkıştığını söylerken, özellikle 70'ler açısından önemli ve yerinde bir tespit yapmaktadır. Ünüvar, Kerem, "70'ler: '80'lerin öncesi '60'ların sonrası", *Toplum ve Bilim*, 2013, Dört Aylık Dergi, Birikim Yayınları, Sayı 127s. 30.

⁴ Türk-İş (2002), *Belgelerle Türk-İş Tarihi* Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1 (1952-1963); 2 (1963-1980); 3 (1980-1992), 4 (1992-1999); 5 (1999-2002), Yayına Hazırlayan Yıldırım Koç, Ankara.

⁵ Aysan, Yılmaz (2013), *Afişe Çıkmak 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*, İletişim Yayınları, Yayın No 1836, İstanbul. Kitaba katkı sunanlar daha doğru ifadeyle bu kitabı oluşturan, ortaya çıkaranlar, "Yazar A. Adnan Akçay, Kitap tasarımı Yılmaz Aysan, Uygulama Yılmaz Aysan, Söyleşi Yılmaz Aysan, Esra Yıldız, Ebru Seyhan, Resim altı metinleri Yılmaz Aysan, Ebru Seyhan, Müzik bölümü resim altı metinleri Emek Can Tülüş" olarak belirtilmektedir.

solunun 1963-1980 yılları arasındaki serüvenini bu belgeleme çalışmasında görsel olarak okuyucuya sunmaktadır. “... Afişe Çıkmak, ‘60’ların, ‘70’lerin ‘aura’sını gözümüzün önüne getiriyor.” O yılları, “kimi o zamandan beri gün yüzüne çıkmamış afiş, dergi, kitap, plak kapağı numuneleriyle, dönemin tanıklarının hikâyeli dökülüşleriyle” anlatıyor. “Tabiatı itibarıyla bugüne ulaşmaları ayrı macera olan afişler bunlar. Nicesi arka bahçelerde, küvetlerde yakılmış. Aysan, bu kitapla birlikte üzerinden yük kalktığını söylüyor; bireysel olarak biriktirdiği kolektif bir tarihin cisimleşmiş hali *Afişe Çıkmak*.”⁶ Bu noktada Aysan’ın 2008’de yayınladığı, *68 Afişleri: ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü* kitabını da hatırlatarak geçelim.⁷

Dikkat çekici bir diğer çalışma da, Fahrettin Engin Erdoğan’ın *Direnış Komiteleri (Faşizme Karşı Demokratik Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri)* kitabıdır.⁸ Kitaba yazdığı Önsöz’de Oğuzhan Müftüoğlu, Devrimci Yol denilince akla gelen en önemli kavramlardan biri olarak nitelediği direniş komitelerinin yetmişli yıllarda soldaki geleneksel eğilimlerden köklü bir kopuş olduğuna ve faşizme karşı bir mücadele ve örgütlenme biçimi olarak önerildiğine işaret etmektedir.⁹ Soldan gelen güçlü itirazlara rağmen direniş komiteleri Türkiye’nin 70’lerdeki siyasi pratiğinin önemli argümanlarından. Direniş komiteleri emek tarihi açısından da önemlidir. Komiteler, işçi/sendika hareketi içinde “devrimci sendikacılık” anlayışının hayata geçirilmesinin en önemli araçlarından. Fahrettin Engin Erdoğan’ın *Direnış Komiteleri (Faşizme Karşı Demokratik Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri)* kitabı, bu sürecin belgelerini derleyen ve araştırmacıya sunan değerli bir kaynak niteliğindedir.

Nihayet “ikincil kaynaklar” başlığı altında telif kitaplar, makaleler, anı, biyografi/otobiyografi kitapları, siyasi dergiler ve hatta romanlar tarihçi ve özel olarak da emek tarihçisi için çok önemli başvuru belgeleridir. Edward Harlett Carr, bazı biyografilerin “tarihe ciddi katkılar” olduklarını yazar ve 1917 Rus Devrimine ilişkin olarak Isaac Deutscher’in *Stalin* ve *Troçki* biyografilerini bunun parlak örnekleri olarak gösterir.¹⁰ Burada, üç ciltten ve yüzlerce maddeden oluşan Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı’nın ortak yayını olarak pek çok yazarın katkılarıyla hazırlanan *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*¹¹, çok önemli bir başvuru kaynağı olarak zikredilmelidir. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi araştırmacıya sendikalar, sendikacılar, işçi hareketleri gibi sendika hareketine ilişkin konularda özet/ansiklopedik bilgi vermektedir.

⁶ <http://www.iletisim.com.tr>; Erisim, Ağustos 2013.

⁷ Aysan, Yılmaz (2008), *68 Afişleri: ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü*, Metis Yayınları, İstanbul.

⁸ Erdoğan, Fahrettin Engin (2013), *Direnış Komiteleri (Faşizme Karşı Demokratik Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri)*, Pratika Yayınları, İstanbul.

⁹ Erdoğan, Fahrettin Engin (2013), s. (?)

¹⁰ Carr, Edward Harlett (2013), *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları 59, Araştırma-İnceleme Dizisi 12, İstanbul, s. 101.

¹¹ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996 ve 1998), Cilt 1-3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul.

Birinci ve ikinci el kaynakların çok geniş bir dökümüne, Yıldırım Koç ve Canan Koç’un TÜSTAV yayınları arasındaki *Türkiye Çalışma Yaşamı Kaynakçası* kitabından ulaşılabilir.¹² “Türkiye Çalışma Yaşamı Kaynakçası, 27 yıldır süren bir çabanın ürünüdür ve bu konuda yapılmış en ayrıntılı ve kapsamlı çalışmadır.”¹³

Arşivler/Kütüphaneler

Genel olarak tarih alanında olduğu gibi emek tarihi alanında yapılan araştırmalarda da yazılı kaynaklara –birinci ve ikinci kaynaklara- ulaşabilmenin başlıca yolu arşivlerdir. Arşivleme ve arşivler ise Türkiye’de emek tarihi çalışmalarının en önemli meselelerinden biridir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını, istisnalar dışındaki her türlü bilgi veya belgeyi etkin, süratli ve doğru biçimde başvuranların yararlanmasına sunmakla yükümlü kılmaktadır.¹⁴ Ancak uygulama göstermiştir ki devletten bilgi edinmek zahmetli, pahalı ve kimi zaman da imkânsızdır.¹⁵ Önemli devlet arşivleri; Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT), İçişleri Bakanlığı, Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Dışişleri Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) gibi kilit kurumların arşivleri, araştırmacılara açık değildir. Buna karşılık halka açık olan Türkiye Büyük Millet Meclisi TBMM Arşivi, yasama ve denetim faaliyetlerine ilişkin dokümanlardan ve tutanaklardan oluşmaktadır. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı sayfasından 1920 yılından bu yana *Millî Meclisi Tutanak Dergisi* nüshalarının tamamına internet üzerinden PDF formatında ulaşabilmek mümkündür.¹⁶ Meclis tutanakları işçi ve sendika hareketine ilişkin kimi olaylar

¹² Koç, Yıldırım – Canan Koç (2008), *Türkiye Çalışma Yaşamı Kaynakçası*, TÜSTAV Yayını, İstanbul.

¹³ <http://tustav.org>

¹⁴ Kanunun “Bilgi edinme hakkı” başlıklı 4. Maddesinde “Herkes bilgi edinme hakkına sahiptir” demektir. “Bilgi verme yükümlülüğü” başlığını taşıyan 5. Maddesinde ise, “Kurum ve kuruluşlar, bu Kanunda yer alan istisnalar dışındaki her türlü bilgi veya belgeyi başvuranların yararlanmasına sunmak ve bilgi edinme başvurularını etkin, süratli ve doğru sonuçlandırmak üzere, gerekli idarî ve teknik tedbirleri almakla yükümlüdürler” hükmüne yer verilmektedir. Maddede sözü edilen kurum ve kuruluşlar ise, Kanunun 2. Maddesinde “kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları” olarak açıklanmaktadır. 9 Ekim 2003 gün ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, Resmi Gazete: 24/10/2003 gün ve 25269 sayılı.

¹⁵ Aziz Çelik, doktora tezinin hazırlık sürecinde Bilgi Edinme Hakkı Kanunu çerçevesinde Milli Güvenlik Konseyi (MGK) Genel Sekreterliği, Anayasa Mahkemesi (AYM) ve kamu işveren sendikalarından istediği bilgilerin nasıl “titizlikle verilmediğinin” öyküsünü 16 Ağustos 2006 ve 16 Ağustos 2012 tarihli birbirinin devamı niteliğindeki iki yazısıyla anlatmaktadır. Çelik’in 2006 yılında doktora tezinin hazırlığı sürecinde talep ettiği kimi belgeler için yaptığı başvurunun reddedilmesi üzerine başlayan yargı süreci tam 6 yıl sürmüştür. Aziz Çelik, Birgün, 16 Ağustos 2006 ve 16 Ağustos 2012.

¹⁶ <http://www.tbmm.gov.tr>

üzerine Meclis’te ve bir dönem senatoda yürütülmüş tartışmaların metinlerini tespit etmesi bakımından emek tarihinin önemli kaynakları arasındadır. Ayrıca, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, internet üzerinden bir katalog tarama olanağı ve sunmaktadır. Bu yolla kütüphane içindeki emek tarihini ilgilendiren yayınlanmış kimi kitapların kapakları ve içerikleri PDF formatında görülebilmektedir. Emek tarihi açısından çok değerli bir arşiv de, İstanbul Emniyet Müdürlüğü (İEM) arşividir. İEM Sendikalar Bürosu, arşivini dijitalize ederken bazı kritik belgeleri ayıklayarak sendikal yazışmaların bir örneğini bazı sendikalara vermiştir. İEM Sendikalar Bürosu arşivi TİF formatında 47 sendika başlığı altında alt klasörlere ayrılmış bugün başka hiçbir kaynakta bulamayacağımız bir birikim içermektedir.

Elbette Milli Kütüphane ve ulusal ya da yerel kütüphaneler, emek tarihi/sendika tarihi kaynaklarına ulaşabilmek için araştırmacının başvuracağı adresler arasındadır.

Milli Kütüphane’nin kuruluşu, amacı, görevleri/yetkileri Kanunla düzenlenmiştir. Devlet, yayınların “etkin, sağlıklı ve eksiksiz bir biçimde toplanması” ve “elverişli ortamlarda” saklanıp korunarak “toplumun bilgi ve yararına sunulması” yükümlü kılınmıştır.¹⁷ Derlenecek dokümanın kapsamı da Kanunda çok geniş biçimde belirlenmektedir. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde basılan ve çoğaltılan her türlü kitap, kitapçık, ansiklopedi, gazete, dergi, yıllık, bülten, grafik eserler, veri içeren her türlü materyal, pul ve kâğıt paralar, elektronik yayınlar, derlenecektir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yayınlanmış dokümandan bir bölümünü de derlenecek eserler kapsamına alınmaktadır. Bu dokümanın derlenerek, Milli Kütüphaneye gönderilmesi zorunludur. Kimi dokümanın Milli Kütüphane yanında İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi’ne, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı’na, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı’na, İzmir Milli Kütüphane Vakfı Kütüphanesi’ne gönderilmesi de gerekmektedir.

Milli Kütüphane araştırmacı için bütün bu dokümanı “bir araya toplayarak esaslı bir merkez vücuda getirmek ve aynı zamanda her türlü ilim ve sanat çalışma ve araştırmalarını kolaylaştırmakla görevli” kılınmıştır.¹⁸ Ne var ki gerçek, bu iddialı

¹⁷ 21.6.1934 gün ve 2527 sayılı Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu ve daha sonra da bu Kanunu yürürlükten kaldıran 22.2.2012 gün ve 6279 sayılı Çoğaltılmış Fikir ve Sanat Eserlerini Derleme Kanunu.

¹⁸ “Bu görevlerini yerine getirmek üzere Milli Kütüphane lüzumlu göreceği eserleri ve vesikaları satın almaya veya başka yollarla sağlamaya ve bunların tasnifi, muhafazası ve genel istifadeye arzı için gerekli her türlü tesisleri ve vasıtaları satın almaya veya yaptırmaya yetkilidir.” 20/03/1950 gün ve 5632 sayılı Milli Kütüphane Kuruluşu Hakkında Kanun, Resmi Gazete, 29/03/1950 gün ve 7469 sayılı, Madde 2. Milli Kütüphane’nin kuruluşu önemli bir gecikmeyle gerçekleştirilebilmiştir. Kuruluş çalışmaları 1946 Nisanı’nda başlayan Milli Kütüphane 1948 Ağustos’unda kullanıcıya açılmış, 23 Mart 1950 tarihinde kabul edilen Milli Kütüphane Kuruluşu Hakkında Kanun (Resmi Gazete, 29/3/1950 tarih ve 7469

amaç ve hedeflerin çok uzağındadır. Araştırmacılar gerçi internet ortamında kataloglara ulaşabilmekte, belgeleri ücret ödemek şartıyla posta yoluyla elde edebilmektedirler. Ama saklanan ve araştırmacının hizmetine sunulan doküman, içeriği bakımından çok eksiktir. Sendika yayınlarının –gazete, dergi, bildiri, afiş– çoğu kayıptır. Sendikaların tarihine ilişkin çok önemli belgeler olan çalışma raporlarının, tüzüklerin çok az bir bölümü korunmuştur. Söz gelimi Milli Kütüphane’de, çok önemli bir sendika birliği olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’ne (İİSB) ait sadece 5 belge vardır. Toplu sözleşme metinleri için yaptığımız katalog taramasında, 1963-1980 döneminde bağtlanan toplu iş sözleşmelerin sadece 220 tanesinin Milli Kütüphane arşivinde bulunduğu görülmektedir. Buna karşılık 1963-1980 döneminde bağtlanan toplu sözleşme sayısı, Çalışma Bakanlığı verilerine göre 28.124’tür.¹⁹ Aynı tarama sendika tüzükleri için de yapıldığında, toplam 295 kayıt bulunabilmektedir. Bu kayıtların bir bölümü işveren sendikalarına aittir. 1946 yılından günümüze kadar kurulan sendikaların sayısı ve hemen her genel kurulda tüzük tadilleri yapılarak tüzüklerin yenilendiği düşünüldüğünde sendika tüzüklerinin çok sınırlı bir bölümünün Milli Kütüphane tarafından saklanabilmiş olduğu kolayca tespit edilebilir. 1960-1980 dönemine ilişkin olarak işçi ve işveren sendikalarına ait 178 tüzük bulunmaktadır. 1960 öncesi dönem için bu sayı 56’dır.²⁰

Milli Kütüphane ve ulusal ya da yerel kütüphanelerde yaptığım, 1960-1965 dönemi Yapı-İş Federasyonu, Federasyon çatısı altında 1962’de Ereğli’de kurulan yerel sendika ve 1978 Erdemir’deki Maden-İş ve Devrimci Maden-İş süreçleriyle ilgili araştırmalara, genel bir fikir de verebilmesi bakımından burada işaret etmek istiyorum.

Ankara’daki Milli Kütüphane’de Yapı-İş Federasyonu ve 1962’de Ereğli’de Kurulu yerel sendikayla ilişkili hiç bir belge bulunmuyor. “Yapı-İş” başlığı altında ise Milli Kütüphane’de bulunan tek belge Türkiye Yapı İşçileri Sendikası’na ait İstanbul’da basılmış 1952 tarihli bir tüzüktür. İzmir Milli Kütüphanesi’nde ise 1960-1980 dönemine ilişkin olarak “Yapı-İş” başlığı altında sadece beş kayıt bulunmaktadır ve bu kayıtlardan hiç biri araştırma konusu olan sendikaya ilişkin değildir. TBMM Kütüphanesi’nde ise Devrimci Maden-İş’le ilgili tek kayıt, MESS-Devrimci Maden-İş 1981-1984 Grup Toplu İş Sözleşmesi’dir. Maden-İş’le ilgili ise sadece 16 kayıt vardır. Buna karşılık Ereğli’deki işçi hareketleri için çok önemli kaynaklar olan yerel *Şirin Ereğli* ve *Ereğli Memleket* gazetelerine Ankara’daki Milli Kütüphane’den erişebilmek mümkün. *Şirin Ereğli*’nin 1957 ve 1958-1993 ciltleri, *Ereğli Memleket*’in 1966 ve 1967-1982 ciltleri korunmuş. İstanbul Atatürk Kıtaplığı’nda bu yerel gazetelerin hiçbir sayısı bulunmuyor. Beyazıt Devlet

sayılı) ile yasal kimlik kazanmıştır. 18 Mayıs 1955’te kabul edilen Milli Kütüphane’nin Kuruluşu Hakkında Kanun’a Ek Kanun (Resmi Gazete, 27/05/1955 gün ve 913 sayılı) ile Milli Kütüphane bünyesinde bir Bibliyografya Enstitüsü’nün kurulması sağlanmıştır.

¹⁹ <http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/csgeb.portal?page=sozlesme>

²⁰ Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde ise sendika tüzükleriyle ilgili 30 kayıt vardır ve birkaçı dışında bunların tümü 90’lardan sonrasına ilişkindir.

Kitaplığı’nda ise *Şirin Ereğli* gazetesinin çoğu sayısı korunmuş olsa da 1962’ye kadar olan sayıları tam değil, 1966, 1977 ve 1978 yıllarına ve 1979 yılı sonrasına ait sayılar ise yok. *Ereğli Memleket* gazetesinin ise eksiksiz olan 1969, 1974 ve 1975 yılları dışında 1970, 1971 yıllarının ilk altı aylık dönemlerini içeren eksikli ciltleri bulunuyor. 2013 Eylülü’nde Ereğli Kütüphanesi’nde karşılaştığım manzara ise şöyleydi: *Şirin Ereğli*’nin 1961-1964 Yapı-İş süreci için başvurmak istediğim 1961, 1962 ve 1964 sayıları kısmen korunmuş, 1963 sayıları kaybolmuş, Erdemir 1978 Devrimci Maden-İş süreci için başvurmak istediğim 1977 ve 1978 sayılarının ise tamamı kayıp. *Ereğli Memleket* gazetesinin ise 1977 yılına ilişkin sayıları kısmen korunmuş, 1978 yılına ilişkin sayıları ise saklanmamış.

Milli Kütüphane’ye ve genel olarak da kütüphanelere ilişkin olarak tamamen farklı bir alanda çalışan Levent Cantek kimi dikkat çekici tespitler yapıyor. Cantek, birçok kütüphanenin, tarih olarak geriye gidildikçe belgeler açısından daha zengin olduğunu söylüyor. 60’lardan sonra kitap, dergi yayını çoğaldıkça kütüphanelerin sorunları da büyüyor. Cantek *Türkiye’de Çizgi Roman* isimli çok önemli çalışmasında ayrıca pulp malzeme açısından Milli Kütüphane’nin durumunu da sergiliyor.²¹ Cantek bunun modernist pedagojinin kararı olduğu görüşünde. “Saklamaya değmediği düşünülüyor. Bir de maddi nedenleri var; inanılmaz yer tutuyorlar, kayıt tutulamayacak kadar çoklar. Türkiye’de sol ve İslami yayınları da bulmak zordur, rejimin düşmanı sayıldıkları için onlar da kaybolurlar, gizlenirler.”²²

Aslında, emek tarihi araştırmalarında en önemli başvuru yerleri, sendikalar olmalıdır. Sendika arşivleri içinde gelen-giden evrak defterleri, yazışmalar, çalışma raporları, genel kurul belgeleri, tutanaklar, gazeteler/dergiler, broşürler, kitaplar gibi her türlü sendika yayınları, mizanlar, mali doküman, karar defterleri gibi yazılı; afiş, pankart, fotoğraf gibi görsel kaynaklarla şapka, bayrak, grev önlüğü, kalem, anahtarlık gibi objelerin bulunması beklenir. Ne var ki Türkiye’de işçi sendikalarının arşivlerinde -ki bunlara arşiv denebilirse- sendikaların yasal faaliyet içinde oldukları 1946 yılından 90’ların başlarına kadar olan döneme ilişkin belgeler ya hiç yoktur ya da eksiktir. Toplu iş sözleşmesi metinlerinin, çalışma raporlarının çoğu kayıptır. Yazışmalar eksiktir ve korunabilmiş olanlar da nispeten yakın tarihe ilişkin olanlardır.

Bu belgelerin bir bölümünün devlet tarafından el konulup imha edildiği bilinmektedir. Ancak asıl faktörün, sendikaların kendi tarihlerine karşı bilinçsiz, ilgisiz/kayıtsız, duyarsız tutumları olduğu gerçeği de yazık ki, tartışma götürmez.

Türk-İş’in kurulduğu 1952 yılından 1980’lere kadar olan döneme ait arşivi 12 Eylül’ün Sosyal Güvenlik Bakanı olan Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide

²¹ “... Kütüphanelerde çizgi romana yer verilmiyor. Sadece ona değil bütün pulp sayılan ucuz kitaplara, magazinlere, polisiyelere yer verilmiyor. Önemli bulunmuyor çünkü. Milli Kütüphane depolarında on yıl önce yerlere saçılmış bir şekilde duruyorlardı. Yürüebilmek için üstlerine basmak zorundaydınız.” Cantek, Levent (2012), *Türkiye’de Çizgi Roman*, İletişim Yayınları, Yayın No İletişim – 371, Dizi Araştırma-İnceleme – 58, 3.Baskı, İstanbul.

²² Aynı yerde.

tarafından SEKA’ya gönderilmiştir. Kısmen özel bir elde olduğu bilgisine sahip olduğumuz, 1948-1962 döneminde sendika hareketinin önemli bir merkezi durumunda olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin (İİSB) arşivi de ulaşılabilir değildir. Bu durumda, bu sendika birliği için başlıca önemli kaynağın, mikrofilmleri elimizde olan *Hürbilet* gazeteleri ve halen hayatta olan tanıklar olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Sıkıyönetim badiresini SEKA’ya gönderilmeden atlatan DİSK arşivinin ise ancak bir bölümünün Feza Kürkçüoğlu tarafından, hurda kâğıtçılardan son anda kurtarıldığını Aziz Çelik’ten öğreniyoruz.²³ Genel de DİSK’e ait hatırı sayılır bir birikim bugüne taşınabilmiştir. DİSK ile TÜSTAV arasında Eylül 2005’te imzalanan bir protokolle, DİSK’in ve bağlı sendikalarının arşiv varlığının kullanım hakları TÜSTAV’a bağışlanmıştır. DİSK Merkez Arşivi tasnif edilerek DİSK’in kuruluşunun 40. yılında 13 Şubat 2007’de araştırmacıların kullanımına açılmıştır. Gerisinde bir ideolojinin ve tarih perspektifinin kurulduğu “sınıf” ve “sınıf bilinci” kavramlarıyla kendisini tanımlayan Maden-İş’in arşivi de kayıptır. DİSK ve bağlı sendikalarla birlikte 1991’de yeniden faaliyetlerine başlayan Maden-İş’in 12 Eylül darbesi sonrasında İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından el konulmuş olan arşivinin, iade edildiğini biliyoruz. DİSK ve bağlı bazı sendikaların arşivleri DİSK tarafından korunurken Maden-İş kendi teslim aldığı arşivini koruyamamıştır. “Maden-İş arşivinin sendikaya ait binanın kiraya verilmesi sırasında atılmış veya hurda kâğıt olarak satılmış olması güçlü bir olasılık olarak gözükmektedir. Bugün T. Maden-İş arşivinden çok az sayıda belge Birleşik Metal-İş ve TÜSTAV arşivinde bulunmaktadır.”²⁴

İşveren sendikaları arşivlerinin ise görece daha düzenli olduğu tahmin edilebilir.²⁵ Ama bu kaynaklardan yararlanma şansı çok zayıf ya da yok. *Büyük Grev 1977* üzerinde çalışırken arşivinden, kütüphanesinden yararlanmak için yaptığım başvuru MESS tarafından cevapsız bırakıldı.

Öte yandan emek tarihine ilişkin doküman, bazı önemli uluslararası ve ulusal vakıflar tarafından da arşivlenmektedir.²⁶

Türkiye emek tarihine ilişkin çok önemli bir arşiv, Hollanda’nın başkenti Amsterdam’da bulunan Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü (USTE) (International Institute of Social History - IISH) arşividir. Enstitüde korunan 2517 kişi ve kuruma ait arşivin raf uzunluğu on kilometre civarındadır ve buna her yıl yaklaşık bir kilometre ilave edilmektedir. Bütün basılı eserlerin raf uzunluğu ise kırk kilometre

²³ Aziz Çelik, Birgün, 14 Şubat 2007.

²⁴ Çelik, Aziz, Vesayet Mektupları: 1950 ve 60’lı Yıllarda Türk ve ABD Sendikacıları Arasındaki Yazışmalar, Çalışma ve Toplum, Birleşik Metal-İş Sendikası Ekonomi ve Hukuk Dergisi, 2010 (2), Sayı 25, s. 69.

²⁵ Bu tahminime karşılık hakem tarafından bu arşivlerin daha düzenli olmadığı bilgisi bir notla bana iletilmiştir. Bu bilgiyi de burada paylaşmanın çok yararlı olduğunu düşünüyorum.

²⁶ Bunun yanında kimi özel/şahıs arşivleri de –Yıldırım Koç’un arşivi özellikle belirtilmelidir- dikkat çekmektedir.

olarak tahmin edilmektedir. “Bilgisayar ortamında kayda geçirilmiş işitsel ve görsel objenin sayısı yüz kırk bin olarak hesaplanıyor. Ancak henüz kayda geçirilememiş olanlar bunun birkaç katından daha fazla olarak tahmin ediliyor. İşitsel ve görsel materyal, özel ısı ve ışın koşullarında ve ayrı depolarda korunuyor.”²⁷

USTE’nin emek tarihine ilişkin arşivleri, Devrimci İşçi (Nederland) periyodu 1976-1987, 0.75 m.; Dosdoğru, M.Hulusi periyodu 1931-1973, 0.12 m.; Inan, İsmail periyodu 1952-1957- 1952-1965- 1984-1985, 0.12 m.; Küçük, Celâl periyodu 1981-1984, 0.12 m.; Pamukçu, Sina (1976-) periyodu 1980-1987, 0.85 m.; Sülker, Kemal periyodu 1919-1993, 12.13 m.; arşivleridir. Bunların yanında Kıvılcımlı, Hikmet arşivinde de emek tarihine –Yapı-İş Sendikası’na- ilişkin kimi belgeler yer almaktadır. USTE’nin internet sayfasında ülkelere göre katalog tarama imkânı verilmektedir.²⁸ Ancak bu taramada, belgelerin dökümüne ulaşmak mümkün olmamakta fakat hangi arşiv (papers) içinde belge bulunduğu gösterilmektedir. USTE arşivini bir süre önce ziyaret ederek Lastik-İş belgeleri üzerinde çalışan Zafer Aydın tespitlerini ve izlenimlerini şöyle aktarmaktadır:

USTE Hollanda hükümeti tarafından iktisadi olarak destekleniyor. Kocaman bir binası var, Amsterdam’da. Türkiye’den de epeyce bir belge var orada. TBKP’nin, TKP’nin bazı belgeleri var. DHKP-C’nin bazı belgeleri var. Bunun dışında kişisel koleksiyonlar oraya teslim edilmiş. Bunların en büyüğü Kemal Sülker koleksiyonu. Bunun yanında Orhan Silier koleksiyonu anılmaya değer. Bir Celal Küçük koleksiyonunun var olduğu söyleniyor ama benim orada gördüğüm bir defter, onun da içinde sadece kişisel notlar vardı ki onlar da çok kayda değer şeyler değil. USTE arşivinden yararlanmak için insanlar Hollanda’ya giderek orada çalışmak durumunda. İnternetteki katalogda sadece tarihler var ve bu tarihler içindeki evraklara gidip yerinde bakmak lazım. Orada ne olduğunu bilmiyorsun, belgeyi göremiyorsun internette, içinde var mı yok mu bilemiyorsun. Oraya gittiğinde mesela, ‘Ben 65-66 Kemal Sülker koleksiyonundaki Lastik-İş belgelerine bakacağım’ diyorsun, o sana geliyor, açıyorsun bakıyorsun. Ama gelen kutunun içini internette göremiyorsun.²⁹

Ülkemizde komünist hareketin tarihine ve emek tarihine ilişkin çok önemli ve başarılı bir belgeleme/arşivleme çalışması da Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı (TÜSTAV) tarafından yürütülmektedir. TÜSTAV Arşiv Fonlarında Türkiye işçi sınıfı ve sol hareketinin yaklaşık yüz yıllık tarihsel deneyimine ait önemli bir birikim yer alıyor. Vakıf, topladığı ve düzenlediği bu arşivler üzerinde bilimsel akademik çalışmaların yoğunlaştırılması için de çaba harcıyor. Birçok kurum,

²⁷ <http://socialhistory.org/tr/>

²⁸ <http://socialhistory.org/tr/> Address for visitors: Cruquiusweg 31 1019 AT Amsterdam The Netherlands; Correspondence address: P.O. Box 2169 1000 CD Amsterdam The Netherlands.

²⁹ Zafer Aydın’la görüşme notları, 17 Eylül 2013.

kuruluş ve üniversitelerle işbirliği içinde paneller, sempozyumlar ve konferanslar düzenliyor.

TÜSTAV/İşçi Hareketleri arşiv fonu, Birleşik Metal İş Sendikası’nın devraldığı, 42 kutu, 368 zarf, 4,62 raf metrelik Türkiye Maden-İş Sendikası’nın arşiv belgelerinin tasnif edilerek TÜSTAV’da kullanıma açılmasıyla başladı. Eylül 2005’te imzalanan bir protokolle, DİSK’in ve üye sendikalarının arşiv varlığının kullanım hakları TÜSTAV’a bağışlandı. Dosya esaslı olarak tasnif edilen 768 kutu, 4443 zarf, 84,48 raf metrelik DİSK Merkez arşiv fonu tasnif edilerek DİSK’in kuruluşunun 40. yılında 13 Şubat 2007’de araştırmacıların kullanımına açıldı. TÜSTAV daha sonra İlerici Deri-İş, Tekstil-İş, Keramik-İş, Hürcam-İş arşiv fonlarını da tasnif ederek kullanıcıya açmıştır. Bu fonların içeriği internet üzerinden –başlıklar halinde- görülebilmekte, belgeler seçilerek TÜSTAV binasında incelenebilmektedir. Kataloglama çalışmaları devam eden 292 kutu, 3422 zarf, 32,12 raf metrelik Lastik-İş arşiv fonunun yanı sıra Gıda-İş, Deri-İş, Genel-İş, Bank-Sen, Bank-İş, Oleyis, Yapı-İş, Dev. Sağlık-İş, Turizm-İş, Toprak-İş, Ges-İş, Yer altı Maden-İş, Dev Maden-Sen sendikalarının arşiv fonlarının da tasnif edilerek kullanıma açılacağını TÜSTAV’ın internet sitesinden öğreniyoruz. “TÜSTAV/İşçi Hareketleri arşiv fonu, Kemal Sülker, Nebil Varuy, Alev Ateş ve Dava Dosyaları arşiv fonları ile birlikte değerlendirilmelidir.”³⁰

Siyasi tarihi ve kısmen emek tarihini de ilgilendiren 1960-1980 dönemi yayınlarının bir bölümü TÜSTAV tarafından internet ortamında araştırmacıya sunulmuştur. *Atılım, Ürün, Yürüyüş, Çark Başak, Yeni Çağ, Yurt ve Dünya, Yurdun Sesi, 10 Eylül, Adımlar, Dünyaya Bakış, İştirak, Hür Gençlik, Öncü, Proleter İstanbul, Sendika, Sömürücüye Yumruk* gibi önemli süreli yayınlar yanında bu döneme ilişkin TKP ve TİP tarafından yayınlanan kitaplara PDF formatında TÜSTAV’ın web sitesinden ulaşabilmek mümkündür.

~

Bütün bu çabalara rağmen bu noktada ortaya çıkan önemli ve dramatik bir sonuç, emek tarihi araştırmalarında birinci el yazılı kaynakların nispeten geç bir dönem olan 1960-1980 dönemi için bile olsa çok eksik ve dağınık olduğudur. Ayrıca korunabilmiş belgeler bir süreklilik de taşımamaktadır.

Bununla bağlı bir diğer sonuç da, salt birinci el yazılı kaynaklara/belgelere dayanılarak işçi/sendika tarihi yazılamayacağıdır. Aslında bu sonuç, sadece belgelerin eksikliğinin yarattığı bir maddi mesele olarak da görülmemelidir. Birinci el kaynakların niteliği de objektif, tutarlı ve doğruya yakın bir tarih yazımına izin vermemektedir. Emek tarihinin birinci kaynaklarının çok önemli bir bölümünü oluşturan sendika belgeleri, olayları sendika yönetimlerinin ve bu yönetimlere hâkim olan siyasi parti, oluşum ya da akımların diliyle aktaran sübjektif kayıtlardır. Bu kayıtlara dayanılarak yazılan tarih, bir tür “resmi tarih” olacaktır. İkinci el kaynaklardaki bilgi ve aktarımlar da ağırlıklı olarak siyasi eğilimlere ve karşıtlıklara

³⁰ <http://tustav.org>

dayandığından birinci kaynakların bu yolla bir sağlamasının yapılması çoğu kez mümkün olmamaktadır.

Bütün bunlar tarih yazımında alternatif metotlara, kaynaklara yönelmeyi zorunlu kılmaktadır. Anı, biyografi/otobiyografi yazıları, deneme yazıları, yayınlanmış söyleşiler hatta kimi romanlar, zaman zaman ve kısmen tamamlayıcı, düzeltici bilgi içerebilmektedir. Bunun siyasi tarih alanında çok bilinen örnekleri, İspanya İç Savaşı’na katılmış yazarlar Orwell, Hemingway, Malraux’un yazdıklarıdır. Onlar, çağın nabzına dokunabilmek için bir süreliğine ellerine silah almışlardı. Onların yazdıkları İspanya siyasi tarihinin, hayatı hiçbir belgenin başaramayacağı çıplaklıkta bugüne aktaran eşsiz kaynakları arasındadır.³¹ Bizden, çok kıymetli bir örnek Mihri Belli’nin Yunanistan İç Savaşı anılarıdır.³² Roman türünden, çok yeni bir örnek de Amin Malouf’un Ortadoğu’da süregelen savaşların hayatı, ideolojileri, siyasi İslam’ı nasıl şekillendirdiğine ve bu coğrafyada solun kimliğine ve solcuların toplumla ve birbirleriyle ilişkilere dair yazdıklarıdır.³³ Türkiye’yle, TKP tarihiyle ilgili olarak Vedat Türkali’nin *Güven* ve *Komünist* romanları da bu bağlamda, akla ilk gelen örnekler arasındadır.³⁴ Doğrudan emek tarihine ilişkin roman, anı, biyografi/otobiyografi örnekleri arasında Erol Toy’un 1963 Kavel grevini konu alan *İmparator*³⁵ romanı ilk akla gelenlerdendir. 1960-1980 dönemi işçi hareketini yansıtmaları bakımından Reşat Enis’in 1968 yılında yayınlanan ve sendika rekabetini işleyen romanı *Sarı İt*³⁶; Nejat Elibol’un 1988’de yayınlanan ve Sungurlar Kazan Fabrikası merkezde olmak üzere 1975 yılında Haliç civarındaki iki fabrikadaki direnişleri konu alan iki ciltlik romanı *Direnen Haliç*³⁷ de burada zikredilmelidir. Ve elbette, Aziz Nesin’in 1977 sonlarında *Vatan* gazetesinde tefrika edilen *Büyük Grev* adlı masal öyküsü, sol siyaset ve işçi sınıfı/sendika hareketi içinde görülmemiş ölçüde etkili olan bir edebiyat ürünüdür.³⁸ Ancak “Türkiye’de çalışma

³¹ Orwell, George (Eric Blair) (2011), Katalonya’ya Selam (Homage to Catalonia), Bgst Yayınları / EDEBİYAT, İstanbul; Hemingway, Ernest (2012), Çanlar Kimin İçin Çalıyor (Bütün Eserleri 2), Bilgi Yayınevi / 100 Temel Eser Dizisi, İstanbul; Malraux, Andre (2010), Umut (L'espoir), İletişim Yayınevi / Dünya Klasikleri Dizisi, İstanbul.

³² Belli, Mihri (1998), Gerilla Anıları (Yunan İç Savaşından), Belge Yayınları / Yaşam ve Anılar Dizisi, İstanbul.

³³ Maalouf, Amin (2012), Doğu’dan Uzakta, Yapı Kredi Yayınları 3740, Edebiyat 1068, İstanbul.

³⁴ Türkali, Vedat (2005), Güven, Everest Yayınları / Roman Dizisi, İstanbul; Türkali, Vadet (2001), Komünist, Gendaş Kültür / Yayınevi Genel Dizisi, İstanbul.

³⁵ Toy, Erol (1997), İmparator, Yaz Yayınları / Roman Dizisi, İstanbul.

³⁶ Enis, Reşat (1968), Sarı İt, Ararat Yayınevi, İstanbul.

³⁷ Elibol, Nejat (1988), Direnen Haliç, Ekim Matbaacılık, İstanbul.

³⁸ Nesin, Aziz (1981), Büyük Grev, Masal-Öyküler, Nesin Vakfı, Aziz Nesin Hikâye Kitapları Dizisi: 34, İstanbul; Bkz, Nesin, Aziz (1978), “Büyük Grev Gerçeği, Zamana Dilekçe”, Vatan, 28.01.1978. Nesin’in Büyük Grev masal öyküsüne ilişkin ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için, Bkz, Şafak, Can (2012), Büyük Grev 1977, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 6, İstanbul.

hayatına yer veren edebî eserlerin epeyce sınırlı olduğunu” da kabul etmek gerekir. Ahmet Makal, 2008’de *Çalışma ve Toplum*’da yayınlanan makalesinde “Türkiye’de Bir ‘İşçi Edebiyatı’ Var mı?” sorusunu da ortaya koyarak, bu tespiti varmakta ve bu durumun, çok boyutlu, çok etmenli bir oluşum süreci içerisinde anlaşılabileceğine işaret etmektedir. “Bu durum, bir taraftan işçi-işveren ilişkisinin doğması, gelişmesi ve bu ilişkiden kaynaklanan sorunların ortaya çıkma süreçleriyle bağlantılıdır, diğer taraftan da Türkiye’de düşünce-kültür ve onun bir bileşeni olarak yazın hayatının gelişmesine ilişkin sorunlarla.” Batı’da işçi işveren ilişkilerinin çok daha erken dönemlerde başat çalışma ilişkisi haline gelmiş, bu ilişkiden kaynaklanan sorunlar ve mücadeleler, Batı’nın giderek gelişen düşünce-kültür yaşamı içerisinde yansımaları bulmuş ve edebî metinlere konu edilmiştir.

Bu açılarından bakıldığında, Türkiye’deki gelişimin her iki açıdan da sorunlarla dolu olduğu görülür. Bir taraftan Türkiye’de sanayileşme çabalarının yetersizliğiyle bağlantılı olarak işçi-işveren ilişkisi geç doğmakta, bununla da bağlantılı olarak işçi kesiminin gelişimi gerek nicel, gerekse nitel boyutları itibarıyla sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan sorunlar ve emekle ilgili konular yönetimler tarafından netameli sayılmakta ve fiilî/hukukî yaptırımlara bağlanmaktadır. (...) Değindiğimiz etmenler yanında, aydınlar ile edebiyat çevrelerinde, emekle ilgili konulara yönelik olarak genel bir isteksizliğin var olduğu kuşkusuzdur. Şüphesiz bu durum çeşitli etmenlerle açıklanabilir; bunlardan biri bu kişilerin çalışma ve yaşam koşullarına ilişkin ilgi noksanlığı ise bir diğeri de bilgi ve bakış eksikliğidir.³⁹

Anı biyografi/otobiyografi alanında ise TÜSTAV’ın *Sarı Defter Dizisi* anılmaya değer. Zehra Kosova’nın anılarını aktaran *Ben İşçiyim*⁴⁰, Refik Tezel’in, *Çağ Atlama*⁴¹, Şeref Yıldız’ın, *1960’lardan 1990’a Fırtınada Yürüyüş*⁴², Memet Çelik’in, *Dünden Damlalar*⁴³, kitaplarında işçi/sendika ve komünist hareketin farklı dönemlerine ilişkin önemli yaşanmışlıklar bugüne/geleceğe taşınmaktadır.

Bir Tarih Yazımı Metodu Olarak Sözlü Tarih

Tarihe katkı yapan yazılı kaynakların yanında önemli bir alternatif kaynak da sözlü tarihtir. Sözlü tarih aslında tarihin en eski dönemlerinden beri vardır. Sözlü bir

³⁹ Makal, Ahmet, “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’”, *Çalışma ve Toplum*, 18, 2008/3, DİSK Birleşik Metal-İş Ekonomi ve Hukuk Dergisi, ss. 34-35.

⁴⁰ Kosova, Zehra (2011), (Yayına hazırlayan Zihni Anadol), *Ben İşçiyim*, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 21, İstanbul.

⁴¹ Tezel, Refik (2011), *Çağ Atlama*, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 19, İstanbul.

⁴² Yıldız, Şeref (2008), *1960’lardan 1990’a Fırtınada Yürüyüş*, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 9, İstanbul.

⁴³ Çelik, Memet (2006), (Yayına hazırlayan Sevinç Öztaş), *Dünden Damlalar*, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 3, İstanbul.

gelenekle tarih içinde varlığını sürdüren mitoslar, en eski şiirler, menkıbeler, fıkralar ve atasözleri sözlü tarihin kaynakları arasında kabul edilebilir. Ancak günümüzde sözlü tarihten anlaşılan daha teknik ve daha dar bir araştırma ve yazım sürecidir.

Sözlü tarih, yazılı belgelere dayanan tarih yazımının yanında tarihsel olaylara/süreçlere ilişkin tanıklıkları sorular, yönlendirmeler yoluyla ses ya da görüntü kayıt araçlarıyla kayda alarak literatüre kazandıran bir çalışma/araştırma metodudur. Bu yolla zihinlerdeki, yazıya dökülmemiş bilgi, tarihin araştırma alanına dâhil edilebilmektedir.

Yaşananların bir daha yaşanabilmesi mümkün olmadığından tarih bilimi, diğer bilimler gibi deney ve gözleme dayanamaz. Ama zihinlerdekini yani hatıraları, tanıklıkları veri alan bir tarih yazımı yeterince derinlikli bilimsel bir sorgulamaya dayanıyorsa, yaşananlara yeni bir pencereden bakabilmemizi sağlayabilir. Sözlü tarih yerleşmiş önyargıların üstesinden gelerek, hatalı bilgiyi düzeltilmenin, yaşananları doğruya daha yakın olarak anlayabilmenin, aktarabilmenin de çok önemli araçlarından biridir. Sözlü tarih hem tamamlayıcı, hem de değiştirici/düzeltilici bir fonksiyona sahip olan alternatif bir tarih yazımı metodudur. Bu nedenle de tarih yazımı içinde önemli bir yer tutar.

Sözlü tarih, 2. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, yeni teknolojilerin sosyal bilimler alanında da kullanılmaya başlanmasıyla öncelikle ABD'de, daha sonra İngiltere ve Kara Avrupası'nda giderek yaygınlaşan bir metottur.⁴⁴ 19. yüzyılın başlarında fen bilimlerine öykünerek, pozitivist bilim anlayışı doğrultusunda kendini kuran sosyal bilimlerin; çalışma ilkeleri, yöntemi ve konuları bakımından birbirlerini dışlayan tutumunun 2. Dünya savaşı sonrasında değişmesinde ve disiplinler arası çalışma anlayışının gelişmesinde İngiltere ve Kara Avrupası'nda yapılmış sözlü tarih çalışmalarının önemli katkısı olmuştur.⁴⁵ "Bu yöntemden faydalanılarak, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de, toplumsal tarihi belgeleyen yerel ve ulusal ses/görüntü arşivleri oluşturulmuştur."⁴⁶ Kıta Avrupa'sında anti faşizan hareketler, Yahudi soykırımı ya da İspanya iç savaşını konu alan "partizan hareketler" üzerine yapılmış sözlü tarih araştırmaları; İngiltere'de işçi sınıfı hareketinin gelişimi konusunda yapılmış sosyal tarih çalışmaları, feminist hareket üzerine yapılan çalışmalar ya da "siyah hareketlerle" ilgili sözlü tarih araştırmaları, önemli örnekler arasındadır.⁴⁷ Sözlü tarih metotları artık tarih sinema/belgesel yapımında da kullanılmaktadır.

⁴⁴ Marc Bloch şu ilginç tespiti yapıyor: "18. yüzyılda Paris Üniversitesi'nin filozofların doçentlik sınavı için önerdiği konular arasında, şaşırtıcı ölçüde modern bir tınısı bulunan şöyle bir konu göze çarpıyor: 'Tarihsel olgular hakkında insanların tanıklığı üzerine.'" Bloch, Marc (2013), Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği, İletişim Yayınları 1901, Tarih Dizisi 81, İstanbul, ss. 124-125.

⁴⁵ <http://www.tarihvakfi.org.tr/>

⁴⁶ Aycan, Ercan, Kuzey Kaftas Sözlü Tarih Çalışması, 15 Haziran 2005, <http://www.kaffed.org/>; Erişim Eylül 2013.

⁴⁷ <http://www.tarihvakfi.org.tr/>

Türkiye’de Sözlü Tarih Çalışmaları

Türkiye’de daha eski örnekleri olsa da sözlü tarih araştırmacılığının 90’lardan sonra geliştiği söylenebilir. Bugün üniversitelerde, sosyal tarih araştırmaları yapan vakıflarda ve kimi sivil toplum örgütlerinde çok sayıda sözlü tarih çalışması yapılmaktadır.

Türkiye’de bu alanda şimdiye değin yapılan kapsamlı çalışmalardan biri, Tarih Vakfı’nın projesi olan *Tarihe Bin Canlı Tanık* çalışmasıdır. Proje kapsamında, 70 yaş üzeri 1000 kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir. “Bu proje ile toplumun farklı kesimlerinden, kültürel gruplarından ve sektörlerinden belli sayıda kişinin anı ve tanıklıklarının yer alacağı ulusal bir sözlü tarih arşivinin oluşumu amaçlanmaktadır.”⁴⁸

Doğrudan emek tarihine ilişkin olarak çok önemli bir sözlü tarih çalışması, Yıldırım Koç’un *Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler*⁴⁹ çalışmasıdır. Türk-İş yayınları arasından iki cilt ve 688 sayfa olarak yayınlanan çalışma 77 sendikacı ile yapılan görüşmelerin kayıtlarını içermektedir. Bu sendikacıların çok önemli bir bölümü artık hayatta değildir. Koç’un bu çalışması emek tarihine gerçek ve önemli bir katkı sunmaktadır. *Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler* işçi ve sendika tarihi için anılmaya değer bir başvuru kaynağıdır. Yeni ve dikkat çekici bir sözlü tarih çalışması da Korhan Atay’ın *1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?*⁵⁰ kitabıdır. Belgesel niteliğindeki kitap, söyleşilerden oluşmaktadır. Olayların bizzat tanığı, farklı siyasetlerden ve çoğunluğu o sırada içinde yer aldıkları sendika, grup ve siyasi hareketlerin etkili isimleri olan on üç kişiyle yapılan görüşmeler aktarılmaktadır.⁵¹ 1977 1 Mayıs, sinema/belgesel olarak da *Yakın Tarih* üst başlığıyla Nazım Alpman tarafından çekilmiş ve belgeselde 1 Mayıs katliamının bazı tanıkları ekrana getirilmiştir.

Sözlü tarih metodunun Türkiye’deki eski ve önemli -belki de ilkler arasında kabul edilebilecek- uygulayıcılarından biri de Şevket Süreyya Aydemir’dir. Aydemir’in *Suyu Arayan Adam*⁵² kitabında TKP tarihinin ilk yıllarına ilişkin olarak önemli tanıklıkları da yayınlanmıştır. Aydemir, gene bir ölçüde sözlü tarihe de

⁴⁸ <http://www.tarihvakfi.org.tr>

⁴⁹ Koç, Yıldırım (1998), *Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler*, (Cilt 1 ve 2), Türk-İş Yayını, Ankara.

⁵⁰ Atay, Korhan (2013), *1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?*, Metis yayınları, Siyah Beyaz Dizisi, İstanbul.

⁵¹ Ahmet Sami Belek, Bingöl Erdumlu, Dinçer Doğu, Doğan Ülgen, Feyyaz Kurşuncu, Gün Zileli, Kâmil Arslantürk, Leman Fırtına, Mahir Sayın, Mehmet Karaca, Murat Belge, Murat Tokmak ve Osman Cavit İyigün

⁵² Aydemir, Şevket Süreyya (1997), *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi / M.E.B. Dizisi, İstanbul.

dayanan *Menderes’in Dramı? (1899-1960)*⁵³ kitabında, çalışma yöntemini şu satırlarla anlatmaktadır:

... Olaylara karışan veya birer suretle bu karışanların çevrelerinde olan kişileri, yahut da olaylar üzerinde fikir yürütecek veya duyduklarını söyleyebilecek olanlardan, hiç değilse görülmesi mümkün olanları, mutlaka arar, görür, dinler veya ilgili bölgeleri gezerim. Bu gezilerim bazen, örneğin *Makedonya’dan Ortaasya’ya – Enver Paşa* isimli üç ciltlik eserimde olduğu gibi, binlerce kilometre uzaklara kadar varır. Haftalarca sürer. *Menderes’in Dramı* eserimde de, Ege bölgesinde ve iki defada, bir ay kadar çalıştım. Onu tanıyan ve çiftliğindeki çoban veya kâhyadan, bölgede veya başkentteki en yakın arkadaşlarına kadar, onun hakkında konuşabilecek yeter sayıda insanlar, benim soru veya araştırmalarım, lütfen yardımcı oldular. Bu arada, iktidarının en önde gelen şahsiyetleri ile 27 Mayıs İhtilali önderleri ve gene örneğin Yassıada görevlileri ve hâkimlerinin en yetkili kişileri de, görüşlerini esirgemediler.⁵⁴

Sözlü tarihe dayanan en yeni çalışmalardan birine burada işaret etmek istiyorum. Bu, Süreyya Algül’ün, DİSK’i sendika-siyaset ilişkisi çerçevesinde ele alan *Türkiye’de Sendika Siyaset İlişkisi: Disk Örneği (1967-1975)* isimli doktora tezidir.⁵⁵ Tezin odaklandığı dönem, DİSK’in kurulduğu 1967 ile 5. kongresini topladığı 1975 yılları arasındaki dönemdir. Algül, tezin hazırlık süreci içinde gerçekleştirdiği çok zengin sözlü tarih çalışmasına dayanmaktadır. Algül’ün sözlü tarih çalışmaları 1977’de DİSK içinde yaşanan CHP-TKP çatışmasına dair bugüne kadar yazılmamış çok çarpıcı tanıklıklara yer vermektedir.

TÜSTAV 2006’dan bu yana emek tarihine ilişkin kitaplar/araştırmalar yayınlamaktadır. *İşçi Hareketleri Dizisi* içinde, *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratın Grev*⁵⁶, *İşçi Tarihine Bakmak*⁵⁷, *Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*⁵⁸, *Sina Pamukçu ile Sendikalı Yıllar*⁵⁹, *Kırkbir Uzun Gün Berec Grevi*⁶⁰, *Kuruluş Yıllarında Haydarpaşa*

⁵³ Aydemir, Şevket Süreyya (2007), *Menderes’in Dramı? (1899-1960)*, Remzi Kitabevi, 10 Basım, İstanbul.

⁵⁴ Aynı yerde, s. 25.

⁵⁵ Algül, Süreyya (2013), *Türkiye’de Sendika Siyaset İlişkisi: Disk Örneği (1967- 1975)*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

⁵⁶ Çelik, Aziz – Zafer Aydın (2006), *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratın Grev*, Aziz Çelik – Zafer Aydın, TÜSTAV Yayını, İstanbul.

⁵⁷ Güzel, M. Şehmuz (2007), *İşçi Tarihine Bakmak*, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 1, İstanbul.

⁵⁸ Aydın, Zafer (2010), *Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963*, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 2, İstanbul.

⁵⁹ Çelik, Aziz (2010), *Sina Pamukçu ile Sendikalı Yıllar*, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 3, İstanbul.

*Sendikası (1950-1964)*⁶¹, *Büyük Grev 1977*⁶², *Geleceğe Yazılmış Mektup 1968 Derby İşgali*⁶³ yayınlandı. TÜSTAV bünyesinde bu alanda yeni araştırmaların da teşvik edildiğini biliyorum, önümüzdeki süreçte bu kitaplara yenileri de katılacaktır. Dizi dışında sendika örgütlenmesine ilişkin TÜSTAV kitaplarını da hatırlatmak gerekir: *Beynelmülêl İşçiler İttihadı*, Erden Akbulut – Mete Tunçay, Eylül 2009; *1923 Amele Birliği*, Mete Tunçay, Mayıs 2009.

Tamamlayıcı ve Değiştirici Yanlarıyla Sözlü Tarih

Sözlü tarihin yerleşmiş önyargıların, tekrarlana gelen hatalı bilginin üstesinden gelerek tarihi doğruya daha yakın olarak anlayabilmemize ve aktarabilmemize sunduğu katkıyı 1960-1980 dönemine ilişkin, yayınlanmış ya da henüz yayınlanmamış ve sözlü tarih çalışmalarını temel alan kimi araştırmalarımın edindiğim deneyim ve gözlemlerle ifade etmeye çalışacağım.

Haydarpaşa Sendikası (1950-1964) kitabı için çalışırken daha ilk anda karşıma çıkan, belgeye dayanarak bu sendikanın tarihinin yazılamayacağı gerçeği olmuştur. Sendika hareketi içinde önemli bir yeri olan Demiryol Federasyonu’nun kurucusu olan önemli bir sendika olmasına rağmen Haydarpaşa Sendikası, Sendikacılık Ansiklopedisi’nde de özel bir madde olarak da yer almıyordu. Ulaşabildiğim belgeler, İEM arşivindeki kimi yazışmalar, Milli Kütüphane’den ve Demiryol-İş Sendikası Haydarpaşa Şubesi’nin küçük tahta dolabından bir araya getirebildiğim birbirini izlemeyen çalışma raporları, birkaç tüzük, bazı kayıt ve fotoğraflardı. Toplu sözleşmelerin ve toplulukla iş ihtilafı kararlarının hiç biri yok. Demiryol-İş merkez arşivinden ise yararlanabildiğim tek belge, bir iş değerlendirme çizelgesi kitabı oldu. *Haydarpaşa Sendikası (1950-1964)*, iki eski demiryolcuyla, Adnan Çağlayan ve Faruk Akıntürk’le yaptığımız sözlü tarih çalışmasıyla ortaya çıktı. Ses kayıtlarını belgeler üzerinden geçerek düzelttik. Adnan Çağlayan’ın özel belge ve albümünü, Faruk Akıntürk’ün özel albümünü bu dokümanla birlikte yayınladık. Haydarpaşa Sendikası tarihinin yazımı çalışması, zaman zaman yazılı tarihin yetersizliğinin yarattığı güçlükler karşısında sözlü tarihin neredeyse “asıl kaynak” durumunda olabildiğini gösteren örneklerden biridir. Bu çaba bazen –nispeten daha yakın dönemler için- tarihin unutulmuş, yok olmuş önemli bölümlerini yeniden ortaya çıkarabilmektedir.

Elbette burada ilk akla gelecek soru şudur: Belgelerle desteklenmeyen tanıklıklara ne ölçüde güvenilebilir? Aradan yıllar geçtikçe insan hafızası zayıflamakta pek çok anı silinmekte, flulaşmakta, hatta değişime uğrayabilmektedir.

⁶⁰ Yici, Özkal (2010), Kırkbir Uzun Gün Berec Grevi, Özkal Yici, (Hakan Koçak), TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 4, İstanbul.

⁶¹ Şafak, Can (2010), Kuruluş Yıllarında Haydarpaşa Sendikası (1950-1964), TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 5, İstanbul.

⁶² Şafak, Can (2012) Büyük Grev 1977, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 6, İstanbul.

⁶³ Aydın, Zafer (2012), Geleceğe Yazılmış Mektup 1968 Derby İşgali, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 7, İstanbul.

Üstelik aynı süreci herkes farklı şekillerde yaşamakta, aynı olaylar farklı kişiler tarafından farklı yanlarıyla, farklı şekillerde hatırlanmaktadır. Üstelik Marc Bloch’un vurguladığı gibi, çoğu beyinde çevredeki dünyayı kaydeden cihazlar vasat düzeydedir. “Buna tanıklıkların aslında anıların ifade edilmesinden başka bir şey olmadığını eklerseniz, ilk algılama hatalarının hafıza hatalarıyla, o oynak, ihtiyar hukukçularımızdan birinin daha önce de eleştirdiği o *esconlourjante* hafızanın (akışkan hafıza) hatalarıyla karışma tehlikesinin her zaman mevcut olduğu görülür.”⁶⁴ Bloch, şu tespiti de yapmaktadır: ““Ama şu veya bu ölçüde güvenilir veya kuşkulu tanıklar olsa da, tecrübeyle sabittir ki söyledikleri her konuda ve her koşulda aynı ölçüde güvenilir sayılabilecek bir tanığa rastlamak olanaksızdır.”⁶⁵ Açıktır ki, farklı tanıklara yeterince yaygınlaştırılmayan, derinleştirilmeyen, sorgulanmayan ve/veya belgelerle desteklenmeyen tanık anlatımları da bilinçli ya da farkında olmadan tarihsel gerçeği çarpıtabilecektir ve bu, pratikte zaman zaman karşılaştığımız ve üzerinde titizlikle durulması gereken bir durumdur.

Diğer yandan sözlü tarih, yazılı malzeme yokluğu ya da eksikliği durumunda başvurulacak bir yöntem olarak da görülmemelidir. Tarih Vakfı şu tespiti yapmaktadır:

Belgelerin yeterli olduğunun düşünüldüğü durumlarda bile, sözlü tarihe başvurmak; incelenen olay-dönem-kurumun tarihinde "bulmacanın" daha çok parçasını masaya koymak, geçmişin daha detaylı ve renkli bir manzarasını oluşturabilmek demektir. Günümüzde sözlü tarih araştırmacılığı, belgeye dayalı tarihçiliği eleştirdiği kadar bir o kadar da besleyip zenginleştiren, disiplinler arası bir yaklaşım olarak görülmektedir.⁶⁶

Bunun önemli örneklerinden biri, 1977-1980 döneminde TKP’nin işçi sınıfı, sol ve özel olarak da DİSK içinde yaşadığı süreçler ve bu süreçlerle ilgili TKP ve Maden-İş kayıtlarının yani yazılı, “resmi” tarihin yarattığı yerleşik algı ile sözlü tarih çalışmalarının ortaya koyduğu farklı –ve gerçeğe daha yakın- görüntülerdir. Bu görüntüler, yazılı ve sözlü tarihin karşılaştırmalı üstünlükleri/zayıflıkları ve farklılıkları konusunda bize önemli ipuçları verebilecektir diye umuyorum.

Büyük Grev 1977 kitabının hazırlık sürecinde dönemin TKP ve/veya Maden-İş üyeleri ve yöneticileriyle gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışmalarıyla TKP’nin ve DİSK’in tarihinin belirli bölümlerine ilişkin çok çarpıcı detaylar ortaya çıkmıştır. 1977-1980 dönemini ilişkin olarak ise sözlü tarih çalışmaları, Maden-İş’in mücadelesini yazılı tarihin aktardığından bütünü farklı bir tarih perspektifine koymaktadır.

DİSK tarihini konu alan araştırmalarda karşılaştığımız bir hatalı bilgi, Maden-İş’in 1974 Genel Kurulu’nun bir “TKP operasyonu” olduğu ve TKP’nin

⁶⁴ Bloch, Marc (2013), s. 140.

⁶⁵ Aynı yerde.

⁶⁶ <http://www.tarihvakfi.org.tr>

DİSK’e ve sendika hareketine bu kanalla geldiğidir. Ne var ki, 1974’te Maden-İş’in gerek yöneticileri ve gerekse uzmanları içinde arasında henüz TKP üyeleri yoktur, hatta genel kurul üzerinde TKP’nin dolaylı etkilerinden bile söz etmek mümkün görülmemektedir. Maden-İş’in 1974’te toplanan 21. Genel Kurulu sendikayı sola açan bir gençleşme, yenilenme hareketidir. Bu, 1974 Genel Kurulu’na katılan Maden-İş kadroları ve uzmanlarıyla gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışmalarıyla hiçbir tartışmaya yer vermeyecek kadar açık biçimde ortaya çıkarılmıştır. TKP’nin 1975-1977 döneminde DİSK’te yarattığı fiili hâkimiyetin nasıl ortaya çıktığına dair Av. Müşür Kaya Canpolat’ın anlatımı, DİSK, Maden-İş ve nihayet TKP tarihi açısından eşsiz değerdedir.

Öte yandan Süreyya Algül’ün tezi ve kendisine temel aldığı sözlü tarih çalışmaları da 1977’de başlayan CHP-TKP kavgası ve bu kavgaya Ecevit’in dahli ile ilgili çok önemli tespitler ortaya koymaktadır. Algül, DİSK Yönetim Kurulu üyelerinden CHP’li Mehmet Mıhlacı’nın, UDC çağrısını izleyen sürece ilişkin şu sözlerini aktarmaktadır:

Biz ona [Türkler’e] bir süre vermiştik. O süre içinde tasfiyeleri yapmayınca, biz CHP genel merkezinde bunu dile getirdik. Bu sefer Bülent Ecevit bana dedi ki Kemal Türkler ile bir randevu koy, görüşelim. Biz önce otelde buluştuk. Bülent Bey bütün TKP’nin çalışmalarını gösteren dosyayı Türkler’in önüne koydu. Kemal Bey dedi ki ‘bunların hepsinde haklısınız, ben bunların TKP programı olduğunu daha sonra öğrendim. Ben bu işi halledeceğim’ deyip yine süre istedi. Ecevit dedi ki ‘tamam ben bunu bir süre içinde halledeceğim diyorsan, ben sana güveniyorum, bu arkadaşlarım da DİSK’te sana karşı çıkmayacaklar, seninle uğraşmayacaklar.’ O verdiği süre üç aylık bir süreydi, o sürede de bir şey yapmadı ya da yapamadı. (...) [B]iz de Kemal Beyle artık bağımızı kopardık.⁶⁷

Dahası dönem içinde CHP merkez yönetiminde olan Ali Topuz ile yapılan görüşme, CHP’nin DİSK’in kongre sürecinde de aktif olarak yer aldığını göstermektedir. Topuz’un şunları söylemektedir: “Abdullah Baştürk’ün DİSK Genel Kurulu’nda seçilmesi için çok büyük katkı verdim. Ecevit bana dedi ki ‘bir bak bakalım, etkili olabilir misin?’ Bir inceleme yaptırdım, TKP’ye karşı etkili olabileceğimizi gördüm.”⁶⁸

Bunlar tahmin edilen ancak bugüne kadar yazılmayan yaşanmışlıklardır ve Algül’ün sözlü tarih çalışmalarıyla tarihe yeni ve “yazılı” bir kayıt düşülmüş olmaktadır.

1977 yılı DİSK’in ve Maden-İş’in –ve hatta TKP’nin- tarihinde çok kritik bir yıl. DİSK ve Maden-İş 1977 yılına TKP’nin fiili hâkimiyeti altında, 1976, 16 Eylül’ünde örgütlenen DGM direnişinin sendika hareketindeki ve soldaki

⁶⁷ Algül, Süreyya (2012), ss. 287-288.

⁶⁸ Aynı yerde, s. 288.

yankılarıyla girdi. 1977 yılı, Maden-İş’in MESS’e karşı toplu grev çıkışına -Büyük Grev- sahne oldu. 1977 ve sonraki birkaç yıl sendika hareketinin en sert geçen dönemi oldu.

Bu yılları DİSK ve Maden-İş kayıtlarından izleyen bir araştırmacı 1977-1980 döneminin bir yükseliş dönemi olduğu kanısına varabilir.⁶⁹ Bugün arşivlerde olan bu anlatımları, DİSK’in ve Maden-İş’in “resmi tarihi” olarak nitelemek, herhalde hatalı olmayacaktır. 1976 DGM direnişi ve 1977 Büyük Grev çıkışı Maden-İş’in, DİSK’in 1974 sonrasında başlayan yükselişinin şahikasıydı. Ama iki omuz başı sayabileceğimiz bu noktalardan başlayarak DİSK’in mücadelesi kendi içine büküldü, grafiğin yükselen çizgisi keskin kırılmalarla aşağıya/düşüşe yöneldi. Birbirini izleyen Maden-İş’in ve DİSK’in genel kurulları, DİSK içinde bir süredir süregelen çatışmaları şiddetlendirerek su yüzüne çıkardı ve sendika hareketinin kaderini çizen tasfiyelerle sonuçlandı, konfederasyonu bölünmenin eşiğine getirdi. TÜSTAV *İşçi Hareketi Dizisi* içinde yayınlanan *Büyük Grev 1977*’nin hazırlık sürecinde gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışmaları, Maden-İş’in ve TKP’nin önde gelen, etkili isimleriyle uzun ve kapsamlı görüşmeleri ve yazışmaları da içermektedir. Bu çalışmalar, 1977-1980 dönemine ilişkin DİSK’in ve Maden-İş’in yazılı belgelerinden bütünü farklı tespitleri ortaya koymuştur. Maden-İş’in ve DİSK’in 1977 genel kurullarının sonuçları, DİSK’i bu noktaya getiren süreçler, CHP-TKP kavgasının etkileri, TKP’nin DİSK ve Maden-İş içinde solun diğer kesimiyle özellikle TİP’le ilişkileri, direnişle gelen büyük fabrikalarda ortaya çıkan Maden-İş karşıtı eğilimler yeni ve farklı bir tarih perspektifi sunmaktadır. Erdemir’de 1978 başında ortaya çıkan Devrimci Maden-İş süreci, Türk Demir Döküm fabrikasının kopuşu, İsdemir’de, Seydişehir’deki örgütlenme çabaları bu yeni perspektifle araştırılmaya değer süreçlerdir.

Son söz

1960-1980 Türkiye’si için emek tarihinin yazılı kaynakları, önemli ölçüde eksik ya da araştırıcıya kapalıdır. Günlük gazeteler ki buna yerel basın da dâhil edilmelidir, çok büyük ölçüde ulaşılabilir durumdadır gerçi. Ama arşivler, birincil kaynaklar olan

⁶⁹ Maden-İş 1979 yılı biterken toplanan 23. Genel Kurulu’nu “tüm demokrasi güçleri için güç ve moral kaynağı” olan bir demokratik platform olarak sunar. Maden-İş, 15.1.1980, Sayı 127. Türkler şunları söylemektedir: “Gücümüze güç katabilme yeteneğimizin kaynağı, sınıf ve kitle sendikacılığına sınımsız sarılmış olmamızda, onun ilkelerini sürekli gelişme anlayışı içinde yaşama aktarma çabamızda saklıdır.” 23. Genel Kurul Çalışma Raporu’nda şu satırlar yer alır: “...MADEN-İŞ’in sürekli güçlenmesi karşısında tekelci sermaye, gerici-faşist güçler, çeşitli görünümler altındaki sınıf işbirliği akımları, demokratik sınıf ve kitle sendikacılığına ters anlayışların izleyicileri saldırı ve girişimleri son dönemde artırmışlardır.” Çalışma Raporu’nda tekellerin tümüyle yanıldığı ve Maden-İş’in bu genel kurultan daha da güçlenerek çıktığı kaydedilmektedir. Maden-İş (1979), 23. Dönem Çalışma raporu, İstanbul, s. 46.

sendika dokümanı; belgeleri, gazeteleri, bildirileri, yazışmaları açısından eksiktir, yetersizdir. Bu çalışmanın dayanaklarından birini oluşturan somut/özel çalışma alanları açısından vardığımız sonuç, Haydarpaşa’daki sendikalaşma sürecinin ve Yapı-İş’in 1960-1965 döneminin, arşivlerdeki belgelerle izlenemeyecek durumda olduğudur. Özellikle Yapı-İş’in bu yılları, tamamen kaybolmuştur. Devlet arşivleri ve bunlar arasında sendika hareketini doğrudan ilgili olan Çalışma Bakanlığı arşivi kullanıcıya açılmamıştır, 1960-1980 döneminde Çalışma Bakanlığı teşkilatının – Bölge Çalışma Müdürlüklerinin- arşivlerinin ne durumda olduğu meçhuldür. Sendikalarda ise arşiv denilebilecek bir belge birikimi bulunmamaktadır. Yazılı kaynaklar içinde en kolay ulaşılabilir olanların ikincil kaynaklar, telif yapıtlar olması, emek tarihinde zaman zaman eski kaynaklardaki hatalı bilginin, tekrarlanarak yerleşik duruma gelmesine, gerçek gibi algılanmasına yol açmıştır. Bunun örnekleri, bir kitabın konusunu oluşturacak kadar fazladır.⁷⁰

Bu durum, alternatif kaynakların önemini daha da arttırmaktadır. Bunlar arasında sözlü tarih, geleneksel tarih yazımı için tamamlayıcı olduğu kadar ve zaman zaman tarih perspektifi üzerinde değiştirici bir rol de oynamaktadır. Bu nedenle ve elbette yakın dönemler için tarih yazımında mutlaka uygulanması gereken bir çalışma yöntemidir. Gerçeğe yaklaşmakta çok önemli bir araçtır. 1960-1980 dönemi emek tarihi yazımında sözlü tarih/tanıklıklar, başvurulması henüz imkân dâhilinde olan vazgeçilmez önemdeki kaynaklardan biridir. Bu dönem sözlü tarih için hala canlı, gelişmeye açık bir dönemdir.

Fikrim odur ki, sözlü tarih ve yazılı tarih bir karşıtlık içinde tanımlanmamalıdır. Yani sözlü tarih, “yazılı olmayan tarih” değildir. Sözlü tarih bir tarih yazımı metodudur, bu bağlamda da bir süreçtir. Ve bu süreç tamamlandığında tarih zihinden/hafızadan kâğıda dökülecek, yazılı hale gelecektir. Ancak bu, sürecin “sözlü” vasfını değiştirmeyecektir.

⁷⁰ Koç, Yıldırım (2010), Yanlış-Doğru Cetveli (İşçi Sınıfı Tarihi Yazımında İnatçı Hatalar), Epos Yayınları, Ankara.

KAYNAKLAR

- Algül, Süreyya (2013), Türkiye’de Sendika Siyaset İlişkisi: Disk Örneği (1967- 1975), T.C. Marmara Üniversitesi Atay, Korhan (2013), 1 Mayıs 1977 İşçi Bayramı Neden ve Nasıl Kana Bulandı?, Metis yayınları, Siyah Beyaz Dizisi, İstanbul.
- Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Aydın, Zafer (2010), Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü Kavel 1963, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 2, İstanbul.
- Aydın, Zafer (2012), Geleceğe Yazılmış Mektup 1968 Derby İşgali, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 7, İstanbul.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1997), Suyu Arayan Adam, Remzi Kitabevi / M.E.B. Dizisi, İstanbul.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2007), Menderes’in Dramı? (1899-1960), Remzi Kitabevi, 10 Basım, İstanbul.
- Aycan, Ercan, Kuzey Kaftas Sözlü Tarih Çalışması, 15 Haziran 2005, <http://www.kaffed.org/>
- Aysan, Yılmaz (2008), 68 Afişleri: ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü, Metis Yayınları, İstanbul.
- Aysan, Yılmaz (2013), Afişe Çıkmak 1963-1980: Solun Görsel Serüveni, İletişim Yayınları, Yayın No 1836, İstanbul.
- Belli, Mihri (1998), Gerilla Anıları (Yunan İç Savaşından), Belge Yayınları / Yaşam ve Anılar Dizisi, İstanbul.
- Bloch, Marc (2013), Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği, İletişim Yayınları 1901, Tarih Dizisi 81, İstanbul.
- Cantek, Levent (2012), Türkiye’de Çizgi Roman, İletişim Yayınları, Yayın No İletişim – 371, Dizi Araştırma-İnceleme – 58, 3.Baskı, İstanbul.
- Carr, Edward Harlett (2013), Tarih Nedir?, İletişim Yayınları 59, Araştırma-İnceleme Dizisi 12, İstanbul.
- Çelik, Aziz (2010), Sina Pamukçu ile Sendikalı Yıllar, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 3, İstanbul.
- Çelik, Aziz – Zafer Aydın (2006), Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev, Aziz Çelik – Zafer Aydın, TÜSTAV Yayını, İstanbul.
- Çelik, Aziz, Birgün, 16 Ağustos 2006 ve 16 Ağustos 2012.
- Çelik, Aziz, Vesayet Mektupları: 1950 ve 60’lı Yıllarda Türk ve ABD Sendikacıları Arasındaki Yazışmalar, Çalışma ve Toplum, Birleşik Metal-İş Sendikası Ekonomi ve Hukuk Dergisi, 2010 (2), Sayı 25.
- Çelik, Memet (2006), (Yayına hazırlayan Sevinç Öztaş), Dünden Damlalar, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 3, İstanbul.
- Enis, Reşat (1968), Sarı İt, Ararat Yayınevi, İstanbul
- Erdoğan, Fahrettin Engin (2013), Direniş Komiteleri (Faşizme Karşı Demokratik Halk İktidarı Yolunda Direniş Komiteleri), Pratika Yayınları, İstanbul.

- Güzel, M. Şehmuz (2007), İşçi Tarihine Bakmak, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 1, İstanbul.
- Hemingway, Ernest (2012), Çanlar Kimin İçin Çalışıyor (Bütün Eserleri 2), Bilgi Yayınevi / 100 Temel Eser Dizisi, İstanbul.
- Koç, Yıldırım – Canan Koç (2008), Türkiye Çalışma Yaşamı Kaynakçası, TÜSTAV Yayını, İstanbul.
- Koç, Yıldırım (1998), Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler, (Cilt 1 ve 2), Türk-İş Yayını, Ankara.
- Koç, Yıldırım (2010), Yanlış-Doğru Cetveli (İşçi Sınıfı Tarihi Yazımında İnatçı Hatalar), Epos Yayınları, Ankara.
- Kosova, Zehra (2011), (Yayına hazırlayan Zihni Anadol), Ben İşçiyim, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 21, İstanbul.
- Maalouf, Amin (2012), Doğu’dan Uzakta, Yapı Kredi Yayınları 3740, Edebiyat 1068, İstanbul.
- Maden-İş, 15.1.1980, Sayı 127.
- Maden-İş (1979), 23. Dönem Çalışma Raporu, İstanbul.
- Makal, Ahmet, “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’”, Çalışma ve Toplum, 18, 2008/3, DİSK Birleşik Metal-İş Ekonomi ve Hukuk Dergisi.
- Malraux, Andre (2010), Umut (L'espoir), İletişim Yayınevi / Dünya Klasikleri Dizisi, İstanbul.
- Nesin, Aziz (1981), Büyük Grev, Masal-Öyküler, Nesin Vakfı, Aziz Nesin Hikâye Kitapları Dizisi: 34, İstanbul.
- Nesin, Aziz (1978), “Büyük Grev Gerçeği, Zamana Dilekçe”, Vatan, 28.01.1978.
- Orwell, George (Eric Blair) (2011), Katalonya’ya Selam (Homage to Catalonia), Bgst Yayınları / EDEBİYAT, İstanbul,
- Şafak, Can (2010), Kuruluş Yıllarında Haydarpaşa Sendikası (1950-1964), TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 5, İstanbul.
- Şafak, Can (2012) Büyük Grev 1977, TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 6, İstanbul.
- Şafak, Can (2013), “12 Marttan 12 Eylül’e Türkiye’de sendikalar” Toplum ve Bilim, Dört Aylık Dergi, Birikim Yayınları, Sayı 127.
- Tezel, Refik (2011), Çağ Atlama, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 19, İstanbul.
- Türkali, Vedat (2005), Güven, Everest Yayınları / Roman Dizisi, İstanbul.
- Türkali, Vadet (2001), Komünist, Gendaş Kültür / Yayınevi Genel Dizisi, İstanbul.
- Toy, Erol (1997), İmparator, Yaz Yayınları / Roman Dizisi, İstanbul.
- Türk-İş (2002), Belgelerle Türk-İş Tarihi Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1 (1952-1963); 2 (1963-1980); 3 (1980-1992), 4 (1992-1999); 5 (1999-2002), Yayına Hazırlayan Yıldırım Koç, Ankara.

- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996 ve 1998), Cilt 1-3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul.
- Ünüvar, Kerem (2013), “70’ler: 80’lerin öncesi 60’ların sonrası, Toplum ve Bilim, Dört Aylık Dergi, Birikim Yayınları, Sayı 127.
- Yıldız, Şeref (2008), 1960’lardan 1990’a Fırtınada Yürüyüş, TÜSTAV Yayını, Sarı Defter Dizisi 9, İstanbul.
- Yici, Özkal (2010), Kırkbir Uzun Gün Berec Grevi, Özkal Yici, (Hakan Koçak), TÜSTAV Yayını, İşçi Hareketi Dizisi 4, İstanbul.
- Zafer Aydın’la görüşme notları, 17 Eylül 2013.